

BENKŐ LORÁND „A MAGYAR IRODALMI ÍRÁSBELISÉG A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK ELSŐ SZAKASZÁBAN” CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Az értekezés vitáján, mely 1960. június 29-én volt, a bíráló bizottság elnöki tisztét a távol levő *Tolnai Gábor* levelező tag helyett *Knieszsa István* akadémikus látta el. A bizottság titkára *Balázs János*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt, tagjai pedig *Pais Dezső* akadémikus, *Benedek Marcell*, az irodalomtudomány doktora, *Eckhardt Sándor*, az irodalomtudomány doktora, *Gáldi László*, a nyelvészeti tudományok doktora, *Horváth János*, az irodalomtudomány doktora, valamint *Zolnai Béla*, az irodalomtudomány doktora.

Az első opponens, BÁRCZI GÉZA akadémikus helyesnek tartotta a jelölt tárgyválasztását. Az értekezés témája nyelvtudományunk egyik legfontosabb, legmaibb kérdés csoportjának körébe vág, s amellet teljesen újszerű. Ilyen teljességgel és ilyen méreteken ilyen tárgy kidolgozására kutatóink közül eddig senki sem vállalkozott. A téma szerinte mindenképpen méltó arra, hogy a nálunk szokásos igen magas kívánalmaknak is megfelelő doktori értekezés tárgya legyen.

Fölmerülhet az az ellenvetés, hogy nem lett volna-e helyesebb előbb irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdetével, a XV–XVI. századdal foglalkozni, s ezzel alapot teremteni a későbbi korszakok vizsgálatához. Mivel azonban a XVI. század nyelvjárásiasságával már többen és eredményesen foglalkoznak, s mert a felvilágosodás kora irodalmi nyelvünk történetének második legfontosabb szakasza, helyeselnünk lehet a szerző témaválasztását. Bizonyos nehézséget okozhatott, hogy a jelen munka nem a kezdetre, az alapokra épült, de a szerző az így támadt akadályokat bravúrosan háritotta el. Vizsgálatait azokra a mozzanatokra összpontosította, amelyekben e korszakban még jelentősebb ingadozások mutatkoznak. Ezeket a jelenségeket az áttanulmányozott nagyszámú forrásból a szerző rendkívül lelkiismeretes és alapos munkájával kifogástalanul meg tudta állapítani.

Az értekezésnek a Bevezetést követő, Általános kérdések című fejezete, bár általában szintén helyes és sok közkinccsé vált megállapítást ötvöz össze a szerző újszerű nézeteivel, mégis kissé túlméretezett, és stílusa is nehézkesebb, bonyolultabb, mint a többi részé. Itt-ott némi hiányok is érezhetők. Nem jut megfelelő tárgyaláshoz a szűkebb értelemben vett irodalmi nyelv, a szépirodalom nyelve. Nem tudjuk meg, mi a helyes korszakolás kritériuma. Nem szerencsések a *nyelvtípus*, *belső nyelvtípus* elnevezések. Nem lehet egyetérteni a provinciális nyelvváltozatok *normátlanságáról* mondottakkal sem. Túlzott általánosítás, hogy a nemzeti nyelv beszélt és írott változatát csak hangtani meg stilisztikai eltérések választják el egymástól, s hogy a népnyelv erős érvényesülése jellemző a feudális korra. Vitatható az is, hogy a regionális köznyel-

vek haladó jellegűek. Túlságosan kategorikus az a kijelentés, hogy újabb időben a nyelvjárások már nem hatnak az irodalmi nyelvre. Félreértés az a megállapítás, hogy az alakváltozatgazdagság leszegényedése integráció. Nem lehet egészen egyetérteni a szerzővel a korszakolás kérdésében.

Mindamellet a munkának ez a fejezete is rendkívül hasznos és érdekes. Hasonló természetű fejtegetéseket nemcsak a magyar, de a nemzetközi irodalomban is nélkülöztünk eddig.

A dolgozat következő része valóban mesteri munka, amellyel szemben a kritika, az ellenvetés alig juthat szóhoz. Az értekezés dicséretet érdemel a felhasznált források óriási bősége, a vizsgálati szempontok rendkívüli gazdagsága, s az újszerű módszertani eljárások változatossága miatt. Az egyetlen komolyabb filológiai hiányosság, hogy a szerző, az egyes írók életrajzával kapcsolatban nem említi forrásait. A sokoldalú megvilágítás, az igen lelkiismeretes, óvatos és körültekintő vizsgálat következtében a szerző elért eredményei irodalmi nyelvünk történetének kutatásában szilárd szakaszt jelentenek. A mű e része ellen az opponens komolyabb ellenvetést tenni nem tud, s csak apróbb részletekre vonatkozó észrevételei és a szerző stílusára vonatkozó kisebb megjegyzései vannak. Az értekezés nemcsak egészében igen kiváló teljesítmény, de egyes fejezetei külön-külön, önmagukban is kitűnő alkotások. A szerzőt ajánlja a doktori fokozatra.

HADROVICS LÁSZLÓ levelező tag opponensi véleménye szerint a jelölt értekezése a feldolgozott anyag mennyiségével, a vizsgáló módszer alaposságával és sokoldalú szempontjaival azt a reményt kelti, hogy ha jelen művét a tervezett módon folytatja, nyelvünk történetének egyik döntő korszakáról olyan rendszeres és kimerítő képet nyerünk, amelyhez fogható nincs eddigi nyelvészeti irodalmunkban. Benkő egyik nagy érdemének kell tekintenünk, hogy a nyelven kívül álló, de a nyelvfejlődésre rendkívüli hatással levő társadalmi tényezőket ilyen részletesen feltárta. A felvilágosodás korának nyelvtörténetét csakis a társadalmi összefüggések ismeretében lehet igazán megérteni és megmagyarázni. Ezért teljesen indokolt, hogy Benkő ezeket az összefüggéseket ilyen széles alapokon tárgyalja.

A bevezető elméleti részben egy-egy kelet-európai példa a magyar viszonyokkal összehasonlítva sokkal plasztikusabban emelte volna ki a megvilágítandó jelenséget. Az egységes irodalmi nyelv kialakulása a köznyelvét nemcsak nálunk előzte meg, hanem szomszédainknál is. A horvát, szlovén, szlovák irodalmi nyelv sokkal előbb egységesült, mint e népek köznyelve.

Nem ért egyet Benkőnek az irodalmi nyelvről, ennek kialakulásáról, hatóköréről vallott felfogásával. Benkő irodalmi nyelvnek csak az egységesült irodalmi nyelvet tekinti. Felfogása szerint, amíg nincs kialakult egységes nemzeti nyelv, addig nem beszélhetünk igazi értelemben vett irodalmi nyelvről sem. A történeti valóság azonban mást mutat. Az ókortól fogva számos esetben vagyunk tanúi annak, hogy egy-egy népnél már magasrendű irodalmi alkotásokban megtestesült igen fejlett irodalmi nyelv létezik, amikor még nincs egységes nemzeti nyelv. Inkább Mészöly Gedeon és Zolnai Béla felfogása felé hajlana, akik azt vallják, hogy irodalmi nyelv akkor van, amikor irodalom van, függetlenül attól, hogy hangtanában, alaktanában, szókinésében egységes-e az egész nyelvterületen.

Az irodalmi nyelv fogalmának leszűkítése miatt Benkő csekély jelentőséget tulajdonít a provinciális irodalmi nyelveknek. A horvát példa azonban megfontolásra inthetné. Az egységes szerb-horvát irodalmi nyelv kialakulása

előtt egészen 1836-ig a horvátok provinciális irodalmi nyelveken írtak, s gyakran igen magasrendű irodalmi műveket alkottak.

A szerző 40—50 olyan nyelvi jelenséget említ, amely a korbéli irodalmi nyelv „formai” elemeinek normájában kritikus jellegű volt. Ezeket azonban jelen művében sehol sem sorolja fel. Célszerű volna ezeket a bevezetésben rövid kimutatás formájában ismertetni. Hasonló áttekintést kellene nyújtania a XVIII. század második felének a maitól eltérő irodalmi nyelvi normájáról is. A mű más részein, így különösen a prozódiai vitáról szóló fejezetben hiányoznak a szemléltető példák.

A mű stílusát elvontság jellemzi. A szerző idegenkedik az igés szerkesztéstől és a mellékmondati megoldástól. Halmazza az elvont főneveket. Nem mer semmit olvasója képzeletére bízni, inkább vállalja az ismétlésekből eredő egyhangúságot.

A szerző tervezett monográfia-sorozatának már ezzel az első kötetével irodalmi nyelvünk kialakulásának egyik legjelentősebb szakaszát világította meg. A nyelv és a társadalom kapcsolatait olyan hatalmas anyaggyűjtés alapján, olyan sokféle szempont érvényesítésével, olyan szigorú rendszerességgel és olyan gondos részletességgel tárta fel, hogy munkáját mint egyéni teljesítményt irodalmi nyelvünk kutatásában méltán nevezhetjük egyedülállónak. Különösen fontos, hogy Benkő a problémák megragadásában, a nyelvi egységesülés folyamatának bemutatásában kitűnően alkalmazza a dialektikus módszert.

A munkát, mely eredményekben igen gazdag, s melyre nemcsak a nyelvészek, hanem az irodalomtörténészek, a könyvtörténet művelői is bizton építhetnek, a doktori fokozat odaítéléséért indított vita alapjául elfogadja.

KÁLMÁN BÉLA mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a szép múlttal és jelennel rendelkező magyar nyelvtudomány az irodalmi nyelv feldolgozásában eléggé elmaradt, elsősorban az orosz és szovjet nyelvtudománytól, de más nemzetek is megelőztek minket ezen a területen. Ezért örömmel üdvözli Benkő Loránd munkáját, amely irodalmi nyelvünk egyik legjelentősebb, legfontosabb szakaszát, a XVIII. század második felét dolgozza föl. A szerző nemcsak hangoztatja a dialektikus materializmus alkalmazásának szükségességét, hanem tudatosan és szerencsés kézzel alkalmazza is. Gyakorlatilag minden e korbéli nyomtatványt és szinte minden hozzáférhető, nyomdára készített kéziratot is megvizsgált. A megvizsgálandó korszakot is helyesen választotta meg.

A Bevezetésben és az Általános kérdések című fejezetben foglaltakkal általában egyetért, ezekhez csak néhány kisebb észrevétele van. Benkő ellenében inkább úgy véli, hogy a magyar irodalmi nyelv alapja a Hernád és Bodrog völgyének nyelvjárása, illetve az ebből alakult regionális köznyelv-féle, a Kassa—Gönc—Sárospatak vidékén beszélt nyelv. A XVIII. század végén ez a köznyelv még közelebb állhatott az akkori irodalmi nyelvhez, mint ma.

Szerinte az irodalmi nyelv egységesülését gátló provincializmusok mellett az archaizmusokról, valamint a neologizmusokról, az ekkor már kibontakozni kezdő nyelvújításról is szólnia lehetett volna a szerzőnek. Abban a megállapításban, hogy a nyelvjárások hatása a mai irodalmi nyelvre szinte a semmivel egyenlő, van igazság, bár az is kétségtelen, hogy igeragozásunk egyszerűsödése irodalmi nyelvünkben a nyelvjárások hatására ment végbe.

A mű egyes fejezeteiben foglaltakat elemezve csupán kisebb észrevételeket tett. Nem egészen tudja elfogadni Benkő nyelvjárásfelosztását. A nyugati és a keleti nyelvjárásokkal kapcsolatban helyesli Benkő felosztását, némileg

erőszakoltnak érzi azonban a palóc területek, valamint Szeged és Debrecen nyelvének egyetlen főcsoportba való foglalását.

A dolgozat stílusát jónak, egyéninek, gondolatfűzését logikusnak, mondatait áttekinthetőnek találja. Csupán néhány stiláris jellegű javítást ajánl a kéziratban. A munka külső formája is gondos. Kisebbségi kifogásai nem érintik azt a kedvező összképet, amelyet ez az impozáns munka keltett benne. Meggyőződése, hogy Benkő tanulmánya, mely nagy lépést jelent ezen az eddig eléggé elhanyagoltnak mondható területen, ösztönzést ad más korszakok hasonlóan alapos földolgozásához is. Az értekezést jelentős tudományos eredménynek tartja és az akadémiai doktori vita alapjául elfogadja.

Az opponensek véleményeinek elhangzása után GÁLDI LÁSZLÓ, a nyelvészeti tudományok doktora szól hozzá elsőnek a jelölt értekezéséhez. Benkő Loránd művének a szerzői kéziratokról szóló részében foglalkozik a szerzők utólagos kézirati javításaival, de Gáldi véleménye szerint itt műfajilag nem egészen összetartozó példákat említ. Az egyik típusba a sokat javító szerzőket sorolja. Ilyen többek között Fábchich. A másik típusba szerinte az olyan szerzők tartoznak, mint Kazinczy, akik nagyon keveset javítanak. Kazinczy azonban Gáldi megfigyelése szerint olyan művében, mint Tasso Megszabadított Jeruzsálemének fordítása, ha kis számban is, de mégis tett javításokat. Ezek a javítások pedig, melyek közül több tanulságos példát említ, Kazinczy stílus-észményeire is világot vetnek. Megfigyelhető ezekből, hogy Kazinczy minden tekintetben a tömörséget, a rövid, pregnáns kifejezést kereste. Gáldi hangsúlyozta, hogy a régi magyar szövegek tudományos igényű kiadásában igen nagy gondot kell fordítani a hangtani mozzanatok megőrzésére, valamint az összes kinyomozható variánsok pontos közlésére.

BALÁZS JÁNOS, a nyelvészeti tudományok kandidátusa egy elvi kérdéssel és egy részletkérdéssel kapcsolatban tett megjegyzéseket. Az irodalmi nyelv fogalmát szerinte el lehet és el is kell határolni az írott nyelv fogalmától. Amikor valamely nyelven már betűírással jegyeznek fel valamit, ez már egyfajta normalizálással jár. Az így lejegyzett nyelv írott nyelv [*langue écrite*]; a németben erre vonatkozik a *Schriftsprache* terminus. Az írott nyelvet azonban nem tekinthetjük okvetlenül irodalmi nyelvnek is [*Literatursprache*]. Az irodalmi nyelvet Hadrovics Lászlóval és másokkal ellentétben inkább abban az értelemben használná, mint Benkő Loránd, azzal a kiegészítéssel, hogy az írásbeliség maga már az irodalmi nyelv kialakulása és egységesülése előtt is magas fokú normalizálást követel meg és képvisel.

Örömmel látta, hogy értekezésében Benkő nagy jelentőséget tulajdonított a prozódiai vitának. Ezzel eddig inkább irodalmi, mint nyelvészeti szempontból foglalkoztak. A felvilágosodás korában Közép-Európában a magyarok mellett a csehknél volt szerepe az időmértékes verseléssel kapcsolatos prozódiai kérdéseknek, mivel e két nyelv volt alkalmas görög és latin mértékű versek írására. Időmértékes verseinkre büszkék lehetünk, bár még az újabb időkben is akadnak, akik az ilyen alkotásokat a nemzeti versidomú költeményekkel szemben kevesebbre értékelik. A mi nyelvünkben és a csehben a kvantitás teljesen független a hangsúlytól; hosszú lehet az a szótag is, amelyik nem hangsúlyos. A klasszikus verselés szempontjából tehát fontos kérdés volt nálunk is, hogy mely szótagok, illetve hangzók hosszúak, s melyek rövidek. Hogy nyugati nyelvjárásainkban bizonyos hangzók nem hosszúak ott, ahol a keleti nyelvjárásokban hosszúak, azt a prozódiai vita tárta fel és tette egész

irodalmunkat foglalkoztató kérdéssé. Irodalmi nyelvünk egységesülése szempontjából ennek a kérdésnek alapvető fontossága volt.

BENEDEK MARCELL, az irodalomtudományok doktora hozzászólásában azt kifogásolta, hogy a szerző, bár az irodalom, a szépirodalom nyelvének kialakulását vizsgálta, mégsem volt tekintettel ennek az írói és költői nyelvnek a stiláris vonatkozásaira. A munkában szerette volna valami nyomát látni annak, hogy a tárgyalt költőknek milyen a szókincse, honnan merítik szókincsüket, stílusuk, szóhasználatuk mennyiben rendkívüli és gazdag. Kíváncsi volt, ha ilyen jelentőségű nyelvészeti munka kiterjedne a stiláris tényezőkre is, amelyek a nyelvvel és használatával a legszorosabb kapcsolatban vannak.

ZOLNAI BÉLA, az irodalomtudomány doktora örömet fejezte ki Kálmán Bélának azért, hogy opponensi véleményében kifejtette: az irodalmi nyelvben a norma és a normátlanság együtt, egy időben van meg. Célszerűnek és szükségesnek tartana egyetlen szerkesztő vagy egy szerkesztő bizottság munkájaként megjelenő olyan irodalmi vagy nyelvészeti műszótárt, amely az irodalmi nyelvvel kapcsolatos műszavakat is felölelné, értekező formában.

Ezután BENKŐ LORÁND *válaszolt* az opponenseknek, majd a hozzászólóknak. Az opponenseknek sem az értekezés egésze, sem pedig főbb tételei és eredményei ellen nem voltak kifogásaik, s ellenvetések inkább csak a kisebb részletkérdésekre vonatkozóan tettek. Ezért nem külön-külön válaszolt az opponenseknek, hanem értekezésének beosztása és tartalma szerint haladva vette sorra az egyes részletproblémákat.

A műszóhasználata ellen tett észrevételekre válaszolva megállapította, hogy a tőle használt terminusok nem különböznek lényegesen más hazai és külföldi szerzők műszavaitól. Nem lát lényeges különbséget a Bárczitól használt *nyelvváltozat* és a tőle használt *nyelvtípus* között. A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésével kapcsolatban megjegyezte, hogy a nyelvi rendszer egyes részjelenségeit nem tudná elfogadni kritériumnak. E tekintetben inkább a nyelvi fejlődés alapját képező társadalmi viszonyokat, valamint a belső nyelvtípusok egymáshoz való viszonyát tekinti lényegesnek. Nem lát túlzó általánosítást abban, hogy a népnyelv a feudális korra erősen jellemző. Hadrovics Lászlónak az irodalmi nyelv mibenlétéről vallott felfogását nem egészen tudja magáévá tenni, mivel az irodalmi nyelv fogalmát nem tudja e nyelvtípus belső nyelvi jellegétől, valamint az időtől elvonatkoztatva szemlélni. Bárczi Gézával egyetért abban, hogy a provinciális köznyelvek nemcsak integrációs, hanem differenciációs vonásokat is mutatnak. Mégis azt tartja, hogy a provinciális köznyelvek általában a differenciatív ellenhatásokkal szemben is a köznyelvre való felszívódás irányában haladnak. Kálmán Bélával ellentétben nem mondana olyan határozottan, hogy irodalmi nyelvünknek a Kassa—Gönc—Sárospatak vidékén beszélt nyelv volt az alapja. Bárczi Géza és Kálmán Béla ellenvetéseivel szemben azt tartja, hogy irodalmi nyelvünk valóságos utánpótlási területét ma legfőképpen a köznyelvi ráhatás, valamint az irodalmi nyelvtípus belső fejlődése alkotja, a nyelvjárással másodlagosabban és inkább csak közvetve.

A „kulcs”-jelenségekre vonatkozó, Hadrovicstól kívánt előzetes tájékoztatást műve kéziratába pótlólag már fel is vette. A nyelvjárással hármas felosztását, amelyet művében alkalmazott, azért tartja védhetőnek, mivel ez a csoportosítás eléggé megközelíti az egykori provinciális kiegyenlítődésű nyelvi típusok állapotát.

A művének stílusára vonatkozó kifogásokkal kapcsolatosan arra hivatkozott, hogy tanulmányában a korhangulat érzékeltetésére is törekedett, s ezért alkalmazta az akkori kedvelt szerkezetes megoldásokat és a körmondatokat.

Köszönetet mond opponenseinek: tanácsaikat, megjegyzéseiket, ahol lehet, figyelembe fogja venni.

Gáldi László megállapításaival egyetért. A kiadások minél gondosabb előkészítése igen fontos, s é téren a nyelvészekre jelentős feladatok hárulnak.

Balázs János hozzászólásával lényegében egyetért. A tőle felhozott analógiákat hasznosaknak tartja, s megjegyzéseit köszöni.

Benedek Marcell kifogásait nem egészen érti. Jelen tanulmányában stilisztikai fejtegetésekbe nem bocsátkozott. Ilyesmi nem tartozott vállalt feladatai közé. A szókincsbeli, mondatfűzésbeli, stilisztikai kérdésekkel jelen művének folytatásaképpen később kíván foglalkozni.

Amit Zolnai Béla mond a norma és a normátlanság kérdéséről, valamint egy irodalmi-nyelvészeti műszótár szerkesztéséről, azzal teljesen egyetért. Köszöni a megjegyzéseket és a kiegészítéseket.

Az opponensek és a hozzászólók a jelölt választát elfogadták. A bizottság ezután a következő határozatot hozta:

„Benkő Loránd doktori értekezése hatalmas anyag alapos feldolgozásával, a külföldi és a hazai irodalom gondos tanulmányozásával és felhasználásával, a dialektikus módszer mintaszerű alkalmazásával készült. A szerző finoman elemzi a XVIII. századi irodalmi nyelvünk fejlődésére döntő hatású tényezőket. Műve nemcsak nyelvészeti, hanem irodalomtörténeti, művelődés- és társadalomtörténeti szempontból is igen jelentős, s a további kutatásoknak is kitűnő alapjául szolgál. Ezért a Bíráló Bizottság *egyhangú* határozatával javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Benkő Lorándnak a nyelvészeti tudományok doktora fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:

Balázs János

a bizottság titkára

FOGARASI MIKLÓS „ADALÉKOK AZ OROSZ NYELV NEMZETKÖZI EREDETŰ KÉPZŐINEK TÖRTÉNETÉHEZ” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKKEZÉSÉNE VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. október 4-én tartotta az értekezés vitáját. A vitán a következő bizottság működött közre: elnök: *Knieszsa István* akadémikus, titkár: *Sipos István*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa; tagok: *Hadrovics László* levelező tag, *Király Péter*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, *Baleczky Emil* docens.

GÁLDI LÁSZLÓ opponensi véleményében kifejti, hogy az orosz nyelvnek nagy szerepe van mind a nyugat-európai képzők átvételében, mind pedig elterjesztésében. Ezért szerencsésnek tartja a jelölt hatalmas anyaggyűjtésen alapuló lexikológiai témaválasztását, még az időszaki elhatárolást — XVII—XVIII. század — sem kifogásolja, mert kitekintést ad mind a korábbi nyelvállapotra, mind pedig a XIX. század első felére. Mindössze egy szómutatót hiányol a szóanyag áttekinthetősége és ellenőrizhetősége szempontjából.